
ილია აბულაძე, *ძველქართული-ძველსომხური ლექსიკონი, თბილისი, ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, 2014, გვ. 1079*

ჩუპა არიქაძე, *Հին վրացերեն-հին հայերեն բառարան, Թբիլիսի, Ձեռագրերի ազգային կենտրონ, 2014, 1079 էջ*

Չնայած հայ և վրացի ժողովուրդների հասարակական-քաղաքական, տնտեսական, գրական-մշակութային սերտ կապերի առկայությանը՝ վրացերեն-հայերեն և հայերեն-վրացերեն բառարաններ երկար ժամանակ չեն տպագրվել: Անցյալում գուցե դրա կարիքը չի եղել, քանի որ հայերը և վրացիները, հնագույն ժամանակներից ի վեր ապրելով կողք կողքի, ունեցել են սերտ շփումներ և կարողացել են յուրացնել միմյանց լեզուները, ուստի և բառարանների անհրաժեշտություն չի եղել:

Սակայն, սկսած XX դարի սկզբից, խիստ անհրաժեշտ է դարձել բառարանների առկայությունը՝ պայմանավորված պատմական մի շարք տեղաշարժերով: Մասնավորապես, Երևանը դարձել է հայոց գիտական և մշակութային կենտրոն, ձևավորվել են գիտական-կրթական, մշակութային հաստատություններ, իսկ նոր մտավորականությունը չի տիրապետել վրացերենին, ուստի և երկուստեք շփումները դարձել են բավականին դժվար: Արդեն XX դարի սկզբին փորձեր են արվել վրացերեն-հայերեն և հայերեն-վրացերեն բառարաններ, գրուցարաններ կազմելու ուղղությամբ: Այս ասպարեզում, փաստորեն, առաջին տպագիր հրատարակությունը Թբիլիսիի պետական համալսարանի հայագիտության ամբիոնի վարիչ, պրոֆեսոր Լևոն Մելիքսեթ-Բեկի կազմած «Հայերեն-վրացերեն բառարանը» է, որը, ցավոք, լույս է տեսել նրա մահից հետո՝ շատ մեծ ուշացումով: Այն հրատարակել է նրա աշակերտ և հայագիտության ամբիոնի աշխատակից Մերաբ Ռոբաքիձեն¹:

Հայերեն-վրացերեն բառարան կազմելու ուղղությամբ կարևոր գործունեություն է ծավալել նաև հայտնի հայագետ, պրոֆեսոր Իվանե Շիլակաձեն, որն իր «Ժամանակակից հայոց լեզվի քերականություն» և «Հին հայերենի քերականություն» աշխատություններում² զետեղել է հայերեն բազմաթիվ

¹ *Մելիքսեթ-Բեկի Լ.*, *Սոմխուր-յարտուլի Լեքսիկոնի, Գադամւմշազ, Տեյազո Եւ ԳամոսացեմաԴ մոամՅաԴա մերաՅ ռոՅայիժեմ, Թբիլիսի, 1996*. Այս գրքի մասին տե՛ս Վ. Ս. Մաղալյանի գրախոսականը («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1998, թիվ 1, էջ 210-214):

² *Միլազաժե Ի.*, *Յնալի Սոմխուրի Ենիս Գրամատիկա յրեցտոմատիտա Եւ Լեքսիկոնիտ: ՏախեղմժԵ. ՏԵլժԵնժեԵիսաժեյիս, Թբիլիսի, 1971, նույնի՝ ԴՅեղի Սոմխուրի Ենիս Գրամատիկա յրեցտոմատիտա Եւ Լեքսիկոնիտ, Թբիլիսի, 1975*.

բառացանկեր: Իսկ վրացերեն-հայերեն բառարան կազմելու ասպարեզում իր անժխտելի ներդրումն ունի Ռամազ Գորգաձեն, որի «Վրացերեն-հայերեն բառարանը» պարունակում է արդի վրաց լեզվի բառապաշարի ավելի քան մեկ երրորդը¹:

Բառարանագրության ասպարեզում անգնահատելի է Վրաստանում հայագիտության ամենանշանավոր ներկայացուցիչներից մեկի Կ. Կեկելի-ձեի անվան ձեռագրերի ինստիտուտի հիմնադիր-տնօրեն, ՎՍՄՀ ԳԱ թղթակից անդամ Իլիա Աբուլաձեի (1901-1968) գիտական ժառանգությունը: Իր ստեղծագործական ամբողջ կյանքը նա նվիրաբերել է վրացագիտությանը և հայ-վրացական բանասիրությանը, տպագրել ավելի քան 100 գիտական ուսումնասիրություններ, այդ թվում՝ մեծաքանակ մենագրություններ: 1964-1968 թթ. նա ընդգրկվել է «Պատմաբանասիրական հանդեսի» խմբագրական խորհրդի կազմում:

Նշանակալից են վրաց գրականության հին հուշարձանների՝ «Շուշանիկի վկայաբանության», «Ընձենավորի», Սուլխան-Սաբա Օրբելիանիի աշխատությունների՝ Ի. Աբուլաձեի իրականացրած հրատարակություններն ու ուսումնասիրությունները: Սակայն նա առավել հայտնի է հայերենի ու վրացերենի առնչություններին և հատկապես այդ լեզուների փոխազդեցություններին, բառապաշարային առանձնահատկություններին նվիրված հետազոտություններով: Հայագիտության համար արժեքավոր են մասնավորապես նրա «Հայ և վրաց գրական կապերը IX-X դարերում» մենագրությունը², IX-X դարերի հայ նշանավոր պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցու երկի վրացերեն, «Քարթլիս ցխովրեբայի» հին հայերեն թարգմանությունները³, ինչպես նաև գրախոսվող բառարանը:

Վերջինիս վրա հեղինակն աշխատել է գրեթե իր ամբողջ գիտական գործունեության ընթացքում, տարիներ շարունակ կատարել լրացումներ, կատարելագործել այն, սակայն, ցավոք, նրան չի հաջողվել այն վերջնական տեսքի բերել և աշխատանքն ավարտին հասցնել այնպես, ինչպես ցանկանում էր: Մահից մեկ տարի առաջ՝ 1967 թ., Ի. Աբուլաձեն իր կտակում գրել է. «Անտիպ ոչինչ չեմ թողնում, միայն բառարանն է մնում, այն էլ՝ անավարտ: Հին վրացերեն-հին հայերեն բառարանն եմ պատրաստում հրատարակության, իսկ ծրարների վրա հին վրացերեն, հին հայերեն նյութերն եմ ի մի բե-

¹ Տե՛ս **Գորգաձե Ռ.**, Վրացերեն-հայերեն բառարան, Երևան, 2005: Տե՛ս նաև՝ յարտուլ-սոմբուրի լեզվագիտություն, տոմար 1, 2010. Այս գրքի մասին տե՛ս Վ. Ս. Մադայանի գրախոսականը («Պատմաբանասիրական հանդես» (այսուհետև՝ «ՊԲՀ»), 2006, թիվ 3, էջ 296-302):

² **Յուլաձե Կ.**, յարտուլ և սոմբուրի լեզվագիտությունը IX-X ս-ի: Գամոզվեցա և տեքստեր, տոմար 1, 1944.

³ **Օրբելիան Կ.**, տարգմանի, Մենիճեցիք և սամբուրիտ - Յուլաձե Կ., տոմար 1, 1937, յարտուլի ցեղերի և յարտուլի տարգմանի, տարգման և Գամոցա Օրբելիանի, տոմար 1, 1953. Նրա մասին տե՛ս **Բաբույան Մ.**, Իլիա Աբուլաձե // «ՊԲՀ», 1968, թիվ 4, էջ 262-263:

რელი: რინდნიჲგ რაგჲ აჲნ ნჲ ნჲ ჳი კაროჲ აჲაროჲინ ჲაჲგუნელი: ჳოიგე ააჲაჲა-
ჲოჲმ ჲმ ჳრჳაჲაჲოჲმ ოანჲჲოჲნერიჲგ ნრნელი მელიჲ აოჲოჲრეი ჲინ Ჲრაგერიენი ს
ჲინ ჲაჲერიენი ոი ოგოაგოჲოდეი აჲო რაოჲარანჲ» (ელი 6):

სრა მახიჲგ ჲინგ Ჲარი ანგ 1973 Ჲ., Ჲრაჲოჲანი ჳეოაგერიჲი Ჲინსოჲი-
ოოოჲი აჳაჲაოჲაჲიგუნერიჲგ ჲრაოჲარაჲელიგინ სრა «ჳინ Ჲრაგერიენი Ჲეჲჲი რა-
ოჲარანჲ»¹: Ჲერი კოჲოჲიგ ორაჲოჲოჲოჲო «ჳინ Ჲრაგერიენი-ჲინ ჲაჲერიენი რაოჲარა-
ანჲ» აოჲაჳინ ჲერიჲინ Ჲოიოჲინანჲკ Ჲ Ჲი რელიჲეჲოჲოჲამჲ, Ჲინჳი რაგაოჲიკ
ერიოჲოჲ Ჲ ჲაოჲაჲაჲეჲი ჲაჲ ს Ჲრაგ ორაჲანოჲოჲანი ს Ჲჳაკოჲოჲი Ჲოჲოჲინ-
ოოო: აჲინ Ჲი Ჲნოგრიკოჲინოჲი ს Ჲოჲაჲოჲი Ჲანგრიჲანაჲიჲი კარიოოოჲოჲოჲინ Ჲინ-
გოჲო აჳაჲაოოოჲოჲინ Ჲ Ჲრაგაგჲოოოჲოჲანი ს ჲაჲაგჲოოოჲოჲანი Ჲნოჲანოჲი
Ჲინოჲინერიჲგ ჲეოაგოოოჲოჲანი აოოოინოჲი:

რ. Ჲრიოჲადეი ორიჳინ Ჲაოოკანოჲო Ჲოჲად რელი რაოჲარანინერიჲგ ჲამინა-
ოოოჲოჲინჲ Ჲინარაჲოოოჲოჲინ Ჲ Ჲინდეოოოჲი რეორაჲაგინელი, Ჲი ორაჲოჲოჲოჲო რა-
ოჲარანჲ Ჲარაჲოჲოჲინ Ჲ Ჲინოოოჲი Ჲრა: აჲოოოჲი Ჲნეგერიჲოჲო Ჲნეჲოოოჲი Ჲოჲ-
ოჲად Ჲინ Ჲოჲო Ჲინჳინაოოოჲანი Ჳრჳანიჲი ჲაჲ ს Ჲრაგ Ჳეოაგერიჲიგ ոი Ჲოჲაგჲი
სკეინაოოოჲოჲინერიჲგ, Ჲოჲოჲოჲოჲინოჲანი Ჳრჳანიჲი ორაჲანოჲოჲანი Ჲოჲოჲინ-
ოოოჲოჲინინერიჲგ, Ჲინჳაჲეჲი Ჲანს «აოოოჲოჲოჲინჳიჲი» ს Ჲარიჲოჲოჲანი-Ჲარიჲოჲ-
კანი რინოჲიჲი რელიერიჲგ: აჲოჲოჲინოჲი, აჲინ კარიოოო Ჲნეჲიკოჲოჲინინერიჲგ Ჲ Ჲარი-
ინანკოჲინ Ჲჳ Ჲინაჲინ Ჲოოოჲინოჲანი Ჲოჲაკოჲოჲი Ჲნეოერიჲოჲი, აჲინ ჲარიოოო-
ინოჲი Ჲ Ჲჳ Ჲინაჲინ Ჲოოოჲინოჲანი, აჲინ Ჲრაგ-ჲაჲიკანი ორაჲანი-Ჲოჲაკოჲოჲ-
იჲინ ჲარიერიჲოჲოჲინინერიჲგ ჲეოაგოოოჲოჲანი Ჲაოოინოჲინოჲი:

რაოჲარანჲი კოჲოჲოჲოჲი Ჲ Ჲნეოიჲოჲი Ჳინოჲი.

- ა) სკეინაოოოჲოჲინერიჲგ Ჲოიოჲი ოოოჲოჲი რაგაოოოჲი Ჲრაგერიენი რაოჲინ ჲა-
ჳოოოჲოჲინ Ჲ (Ჲინ) ჲამაჲაოოოჲინ Ჲრაგერიენი რაოოო (რაოოერიჲი), Ჲიჲი ჲა-
ჲერიენი რაოოინ Ჲამაჲაოოოჲინ Ჲრაგერიენი რაოოო (რაოოერიჲი):
- ბ) რაოოარანაჲიჲინ Ჲინაჲოოინერიჲგ კოოოჲინ Ჲინკოჲოჲერიჲი ოოოჲოჲი Ჲ (Ჲინ) რა-
ოოი რაგაოოოჲოჲინოჲი (რაგაოოოჲოჲინინერიჲგ), Ჲინჳაჲეჲი Ჲანს რაგაოოოჲი
რაოოერიჲი Ჲინანჲიჳინერიჲგ Ჲრაგერიენი Ჲნეჲოოინ ოოიკაჲეო Ჲინრა-
გოოოჲოჲინინერიჲგ, Ჲინარიკეი რეჲე აოოოჲინიჲი კანი:
- გ) აჲინოჲეოოი Ჲაჳოოოჲოჲინ Ჲ Ჲინაჲი Ჲრაგერიენი ს ააჲა Ჲრაგერიენი Ჲინაოო-
ოოოჲოჲინოჲინოჲი, Ჲოოი Ჲარიოინანკოჲინ Ჲ Ჲანს Ჲამაჲაოოოჲინ Ჲი-
სკეინაოოოჲოჲინერიჲგ Ჲოოინოჲი:
- დ) ჳინანინინინერიჲგ ოოოჲოჲი Ჲინ Ჲინანჲინ-Ჲინანჲინ. Ჳეოოო-Ჲაო-
ოოო/Ჲოოო-Ჲაოოო, Ჳეოოო-Ჲაოოო-Ჲაოოო/Ჳეოოო-Ჲაოოო/ ს აჲინ:
- ე) Ჲინ Ჲრაგერიენი ს Ჲინ Ჲრაგერიენი რაოოერიჲი Ჲინანკოჲოჲინინერიჲგ Ჲინარა-
Ჲოოი Ჲ, Ჲი Ჳინანაჲაოოოჲინ Ჲინაჲინ, ոიოოი Ჲრაგერიენი რაოოი რა-
გაოოოჲოჲინ Ჲ Ჲრაგერიენი Ჲამაჲაოოოჲინ Ჲინაჲი Ჲინაოოოჲი. Ჳამოე-

¹ აბოლადეი ო., Ჲველი Ჲაროოოი Ჲინს ლეჲიკოჲინი (მასალეოი), Ჲბილისი, 1973.

როება-ღენი თაჲ (ხელის მიცემა), განსაჭრელად-ჲ ჯაღიასკერ (ცოცხლად საჭმელად):

ჩათარანს რნოფკლიოჲ ჲ ქრავგრენს ს ხაჲერსს ხაროოსო რათაჲაჲარ: ჯათ ქრავგრენს რათერჲ ს თერმინსერჲ ნჲანასკლოჲონსს ու ჲმასოჲ, որონჲ აჲ ქრავგასკან რათარანსერჲგ ხაჲონჲ ᲊჲს, ხნარაჲოჲ ჲ ᲋არბღღ ᲋ოჲღღ მჲაჲს ხაჲერსს ხამაჲაჲათაჲასანს რათერჲ ᲊნოჲჲჲჲ, ს ხასკათასკღ ᲊათ ხაჲერსს რათერჲ ნჲანასკლოჲონღ რავგათოჲოჲ ჲ ᲊნოჲჲჲჲ ქრავგრენს ხამაჲაჲათაჲასანს ᲊსერჲ.

- «ადრე» რათნს ուსჲ «ჲაღჲა» ნჲანასკლოჲონღ. «რომელი დღეს არს დადრე წარწემდებოს» («ოჲ აჲსაჲრ ჲ ჲს Ჲაღჲი ჲოჲრსჲ»):
- «აერი//ჲაერი» რათღ რათარანოჲმ არბანაგოჲაბღ ჲ «ქამჲ» ნჲანასკლოჲოჲამღ, Ჲსᲊღ მსეგ გოჲგ ᲋ნს თაჲჲასანს ხაჲერსს ხამაჲაჲათაჲასანს თერჲათერღ: ᲊჲს რათღ ხამაჲაჲათაჲასანოჲმ ჲ ხაჲერსს «ოჲ» ს «ხოღმ» რათერჲს:
- «ანგროვანი» რათღ რავგათოჲოჲ ჲ ხაჲერსს «ჲასჲს» რათოჲ:

ჩათარანოჲმ ნღჲაბ ᲋ნს ᲋ანს აჲსაჲჲასჲ ᲋ოჲინასკნერ, ჲრე ხაჲონჲ რათღ ამოოღოჲოჲამღ ᲋ოჲ, ანსხაჲოჲ ნჲანასკლოჲოჲამღ ჲ გოჲბაბღჲაბღ, აჲს ჲ ჲერკარათსს ხარსანსაჲს ᲊჲოჲომსერჲ ხსთოსანჲოჲ, Ჲოჲასათოჲოჲონსსერჲ ᲊანსაჲაჲრჲოჲ ხანოგეს ᲋ნს ᲋სკღღ ᲋ნოგანოჲოჲ გოჲბაბოჲოჲას ᲊათ რათერ: ჩათარანოჲმ ᲋მანს რათერღ სასკაჲაჲოჲჲ ᲊს.

- ანო-ჲ ხათოჲაბოჲმ ᲋სკათოჲოჲ ᲋ნს ადრე, აერი//ჲაერი, ამბარი, ამბოხი, ასლი, ასპიდო, ავაზაკი, ავაზანი, ამბოროება/ხამოოჲერღ/, აჲა, ახორო, ახოვანი/აჲოჲასან/, ავანდაგორო/აჲანოგაჲიღღ, ადამა/ადამატი/ადამანტი, ავარი, აგარაკი, აზნაურეა, აზრავეტი ს აჲს რათერ:
- ბანი-ჲ ხათოჲაბოჲმ ხაჲჲოჲოჲ ᲋ნს აჲღღღ Ჲანს 200 რათოჲს Ჲასაჲოჲინერ, ᲋ოჲინსჲგ ᲊოოღ რათათონღ ᲋ნოგანოჲოჲ გოჲბაბოჲოჲას რათერ ᲋ნს. ბაგინი, ბადენი, ბაზმაკი, ბაკი, ბანაკი, ბარბაროსი, ბანარი, ბედი, ბელეკონი, ბივრიტი, ბუნება, ბალანჯი/რათარეღ/, ბავრუკი, ბედეკი, ბევრი/რათოჲმ/, ბოროტი ს აჲს:
- ვინ ხათოჲაბოჲმ ᲋აზი, ვაზა, ვანი, ვანში, ვაჭარი, ვერდი/ოჲრბ/, ვასილისკო, ვარდი, ვესტარიტი, ვეზაპი ს აჲს:
- კან-ჲ მასოჲმ ᲋აბიწო/კასაჲღ/, კათოლიკოხი, კაკაბი/კასარაჲ/, კამარა, კალო, კასია, კაპან-კაპანი, კანონი, კაპი, კაწახი, კედრონი, კერაკი/კრასკ/, კერპი, კურაპალატი ს რათოჲმ აჲს რათერ:

᲋ოოღ ᲋ესჲეროჲმ ქრავგრენს რავგათერღღ რათინს ხაჲერსსოჲმ ხამაჲაჲათაჲასანოჲმ ჲ ᲋ოჲს ᲋ანასკლოჲოჲამღ ქრავ-ხაჲერსს ᲋ნოგანოჲოჲ გოჲბაბოჲოჲას აჲს რათ. ბაზმაკი-ბრავგ /ჭრავი/, ბანარი-ღარ /ღარი/, ბეგარი-ხარკ /ხარკი/, ბრჭალო-რათ /თათი/ ს აჲს:

᲋ოჲს რათარანღ, ᲋ოჲი ხრათარასკლოჲონღ Ჲრასკანსაგრღ ᲋ნს Ჲ. ᲊოო-ღადღღ ᲋ანსერღ ᲊასაღა როოღღღღღღ, ᲋ღღღღ ᲊავგარეღღღღღღ ს ᲊაჲას ᲋ასაჲანს, ხაჲ-ქრავგასკანს მათსნაგოჲასკანს ხარარეროჲოჲონსსერჲ ᲋ოსოჲმანსა-

սիրողներին հնարավորություն է ընձեռում տեղեկատվություն ստանալու ցանկացած բառային միավորի վերաբերյալ: Առաջին հերթին նրանց համար անհրաժեշտ է եղել ծրարների վրա հեղինակի ձեռքով արտագրված նյութերի ամբողջական փաստաթղթավորումը, ուստի և դրանց համեմատությունը թե՛ վրացական և թե՛ հայկական սկզբնաղբյուրների հետ: Բազմազանության պատճառով դրանք նշված են կրճատ, ուստի հրատարակիչները տվել են նաև այդ հապավումների բացատրությունները: Ց. Քուրցիկիձեն կատարել է վրացական, իսկ Է. Ցագարեիշվիլին՝ հայկական սկզբնաղբյուրների բացատրությունը և դասակարգումը:

Բառարանի համակարգչային և տեխնիկական աշխատանքներն իրականացրել են երիտասարդ հայագետներ Խաթունա Գափրիինդաշվիլին, Իրմա Խոսիտաշվիլին, Քեթևան Օթարաշվիլին և այլք: Դրա լույսընծայումը հարգանքի տուրք է հանգուցյալ լեզվաբանի հիշատակին: Սույն հրատարակությունը գուցեև չունի այն տեսքը, որպիսին ցանկանում էր հեղինակը, սակայն այն, անկասկած, կդառնա սեղանի գիրք ոչ միայն ժամանակակից հայագետների և վրացագետների, այլև ապագա սերունդների համար: Այս բառարանը խիստ կարևոր է նաև «Աստվածաշնչի» ուսումնասիրության համար, քանի որ հայերեն բառերն այստեղ հղված են ըստ աստվածաշնչյան տեքստերի, որը բավականին կարևոր հանգամանք է դրանց գիտական թարգմանության համար:

ԱՍՅԱ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆ